

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 6, p. 371-395, December 2012

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA FOÇA KASABASINDA TARIMSAL ARAZİ KULLANIMI VE VERİMLİLİK

*AGRICULTURAL LAND USE AND ITS PRODUCTIVITY IN FOÇA TOWN IN THE
MIDDLE OF THE XIXTH CENTURY*

Dr. Cihan ÖZGÜN

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı

Abstract

In this study, XIX. mid-century, agricultural land use and efficiency are discussed in the Foça town. It based on the examination of financial records dated 1844- 1845 Temettüât registers. Temettuat registers are one of the important sources elucidating 19th century social and economic history of Otoman Empire. Temettuat registers are detailed enumeration records demonstrating individuals' assets, incomes and taxes. It is utilized Temettuat defters numbered 1939 as the major source related to Foça town. This study is mainly intended towards the evaluation of these registers and it is consist of six main parts. In the first part, information are given about the resources and methods. In the second part information is presented historical geography of Foca town. The third part, in XIX. mid-century, social and economic structure of Foça town is generally described. The general character of the Otoman agricultural economics and the significance of its economic life is analyzed in the fourth part. In the fifth and sixth parts of this study explore the agricultural land use and its productivity of Foça town in mid-19th century. It shows the amount of land and how much of it was used for crop-fields, vineyards, gardens or olive grove, what sort of crops were grown and its productivity and also what size lands were. It is tried to make the subject more understandable by making tables for the data of the Temettuat registers. Although it is possible to categorize the income of the inhabitants of Foça Town as agriculture, animal husbandry, professions related to marine and others, the most of people mainly lived on agriculture production. Furthermore, in this study, income levels and occupations and also agricultural structures of Foça town population are analysed and the economic differences between them are attempted to be underlined; it is purposed to reflect the economic and social importance of agricultural production in a small town of the Ottoman Empire.

Key Words: Foça town, agriculture, land-use, productivity

Öz

Bu çalışmada Foça kasabasının XIX. yüzyıl ortalarındaki tarımsal arazi kullanımı ve verimliliği ele alınmıştır. Çalışma, Foça kasabasına ait 1844- 1845 tarihli Temettüât defteri esas alınarak yapılmıştır. Temettüât defterleri, XIX. yüzyıl Osmanlı imparatorluğunun sosyal ve ekonomik tarihine ışık tutan önemli kaynaklardan biridir. Temettüât defterleri, kişilerin mal varlığı, gelir ve vergi miktarlarının sayısını gösteren ayrıntılı sayım kayıtlarıdır. Bu çalışmada ana kaynak olarak Foça kasabasına ilişkin 1939 numaralı Temettüât defterinden faydalanılmıştır. Çalışma daha çok bu kayıtların değerlendirilmesine yöneliktir ve altı ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kaynaklar ve metodlar hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde Foça kasabasının tarihi coğrafyası hakkında bilgi sunulmaktadır. Üçüncü bölümde, XIX. yüzyıl ortalarında, Foça kasabasının sosyal ve ekonomik yapısı anlatılmıştır. Osmanlı tarım ekonomisinin genel karakteri ve ekonomik hayattaki önemi dördüncü bölümde analiz edilmiştir. Yapılan bu araştırmanın beşinci ve altıncı bölümlerinde ise kasabada ziraat yapılan arazilerin toplam miktarı; bunun ne kadarının tarla, bağ, bahçe ya da zeytinlik olarak kullanıldığı, ziraatı yapılan ürünlerin neler olduğu, bu ürünlerden alınan verimlilik ve tarım işletmelerinin büyüklüğü gibi konular üzerinde durulmuştur. Temettüât defterlerindeki veriler tablolar yapılarak konunun daha anlaşılır hale gelmesine çalışılmıştır. Foça kasabasının gelirlerini tarım, hayvancılık, denizcilikle ilgili meslekler ve diğerleri şeklinde gruplandırmak mümkün ise de nüfusun çoğu geçimini genellikle tarımsal üretimden sağlamaktadır. Ayrıca, bu çalışmada Foça kasabasında yaşayan nüfusun, meslek grupları, tarımsal faaliyetleri ve gelirleri incelenerek, buradaki halkın ekonomik farklılıkları vurgulanmaya çalışılmış; Osmanlı imparatorluğunun küçük bir yerleşim yerindeki tarımsal üretimin sosyal ekonomik önemi hakkındaki durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Foça kasabası, tarım, arazi kullanımı, verimlilik

I- Kaynak ve Yöntem

İktisat tarihçileri şehirlerin iktisadi gelişme üzerinde olumlu etkileri olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Ancak şehir ve kasabaların ekonomik dokusuna ilişkin çalışmalar, şehir ve kasabaların yalnızca bir tipoloji çerçevesinde toplanabilecek tekdüze bir yapı manzarası sunmadığını, aksine çeşitlilik faktörünün ağır bastığı birbirinden farklı şehir ve kasaba ekonomisi tipinden söz edilebileceğini ortaya koymaktadır. Bu tipolojiler çerçevesinde şehir ve kasabaların ekonomik yapılarını ortaya koyan çok sayıda monografi yapılmıştır. Ancak bu türden çalışmalarda daha çok canlı bir ticaret veya sanayi merkezi olan ya da metropolitan özellikler gösteren büyük şehirler incelenmiştir¹. Son zamanlarda yapılan çalışmalara çoğunlukla ihmal edilen kasaba tipi küçük şehirler de eklenmeye başlamıştır. Özellikle Temettüât kayıtlarına dayalı olarak İzmir ve çevresindeki yerleşim yerlerinin sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin çalışmalar hayli artmıştır².

¹ Tefrik Güran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo- Ekonomik Özellikleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası- Ömer Lütfi Barkan’a Armağan*, 41/ 1-4, (1982-1983): 301.

² Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. Hilal Ortaç- Olcay Yapucu- Cihan Özgün, *Değişim Sürecinde Aydın- XIX. Yüzyıldan Günümüze Sosyal ve Ekonomik Hayatın Dönüşümü*, (Ed. Sabri Sürgevil, Aydın: Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları, 2010), s. V-XIV.

Bu çalışma, imparatorluk coğrafyasında Batı Anadolu bölgesinde bulunan İzmir'e bağlı Foça kasabasının XIX. yüzyıl ortalarındaki tarımsal arazi kullanımını hakkında Temettüât defterinden elde edilen kantitatif verilere dayanarak bazı değerlendirmelerde bulunmak amacını taşımaktadır. Bu bakımdan çalışmanın arşiv kaynağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler tasnifi içerisinde yer alan “*Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettüât Defterleri*” adı verilen sayımlarından bir seriye aittir. Bu defterler 1988 yılında ayrı olarak tasnif edilmiş ve 17.747 tanesi araştırmaya açılmıştır. Defterlerin büyük kısmı 1844–1845 (H. 1260–1261) tarihinde yapılan sayımlara aittir³. Defterlerde genellikle her hanenin mal varlığı yazıldıktan sonra, toplam vergi miktarı da belirtilmiştir. Bunun yanı sıra hane reisinin bir önceki sene vermiş olduğu temettü vergisi ile öşür ve rüsum miktarı ve bir sonraki yıl vermesi gereken tahmini temettü vergisi yazılmıştır⁴. XIX. yüzyıl ortalarında *Bad Asiyab*, *Cami-i Kebir* ve *Cephane* mahallelerinden oluşan Foça kasabasının tahririni kapsayan Temettüât defteri 20 x 57 cm ebadında, numaralama usulüne göre düzenlenmiştir⁵. Bu veriler ışığında Foça kasabasındaki tarım alanları kullanım biçimlerine göre değerlendirilmekte, tarım işletmelerinin büyüklüğü, işletilme biçimleri, tarımsal ürün deseni ve bunlara ilişkin vergi miktarları üzerine tespitlerde bulunulmaktadır.

II- Foça'nın Tarihi Coğrafyası

Günümüzde İzmir iline bağlı bir ilçe merkezi olan Foça, coğrafi olarak İzmir'in kuzeyinde yer alır. Batısında İzmir Körfezi, doğusunda Menemen ilçesi, kuzeyinde Çandarlı Körfezi'yle çevrilidir. İzmir Körfezi ile Çandarlı körfezi arasında kalan kıyı şeridi, denize uzanan sırt ve burunların oluşturduğu irili ufaklı koylarla oldukça girintili çıkıntılıdır⁶. Yüzey şekilleri açısından, dağ bulunmayan ilçede en yüksek tepeler Şaphane Tepesi, Kartal Tepesi ve Kızıldağı Tepesidir. İlçede, Ilıpınar Ovası, Gencelli Ovası, Gerenköy Ovası, Bağarası ve Yenibağarası Ovaları yer almaktadır. Menemen ile arasında sınır oluşturan Gediz nehri en önemli akarsuyudur. Bu nehre dökülen ve yazları kuruyan Kışla Deresi Foça ilçesi sınırları içinde akmaktadır. Antik çağda kurulan İon kentlerinden biri olan Foça önce Perslerin işgaline uğramış, ardından Seleukosların, Bergama krallığının ve Romalıların yönetimine girmiş, daha sonraları Bizanslılar tarafından Cenevizlilere verilmiştir. Emir Çaka Bey ile başlayan Türk egemenliği döneminde, Saruhanoğulları beyliğine bağlanmış ve daha sonra Osmanlılar tarafından Saruhanoğullarının ortadan kaldırılmasıyla Osmanlı yönetiminde Saruhan sancağına

³ Alpay Bizbirlik, Zafer Atar, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* 1, (2009): 40. Mübahat S. Kütükoğlu, “İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa”, *İzmir Tarihinden Kesitler*, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, 2000), s. 35.

⁴ Ayşe Özdemir Kızıllan, “Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20, (2008): 60; Ertan Gökmen, “Saruhan Sancağında Temettuat Tahriri”, *Bilgi*, 45, (2008): 73.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde 1939 numarada kayıtlı bulunan Foça kasabasına ait Temettüât defteri toplam 146 sayfadır. “*Nefs-i Foça-i Atik der kaza-i Foçateyn Foça-i Atik kalesinin mevcut bulunan ahali-i İslamiye*” şeklinde başlayan defterde; *mahalle-i Cami-i Kebir* 2–44, *mahalle-i Bad Asiyab* 46- 125, *mahalle-i Cephane* 126- 146. sayfaları arasındadır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (Bundan sonra B.O.A.) ML. VRD. TMT. d. No: 1939.

⁶ *Salname-i Vilayet-i Aydın*, (Haz. Cem'iyet-i Rusümiyye Azasından İ. Cavid, İzmir: Matba'a-i Vilayet-i Aydın, R. 1307- H. 1308 [M. 1891]), s. 565 ve 664.

bağlı bir kaza merkezi olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarında mülki bölümlenmede yapılan düzenlemelerle Aydın Vilayetine bağlı İzmir Sancağının kazası haline gelmiştir⁷.

III- XIX. Yüzyıl Ortalarında Foça Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı

XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasının sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin ayrıntılı sayısal verilere Temettüât sayımlarından ulaşılmaktadır. H. 1260- 1261 (1844- 1845) yıllarına ait mevcut Temettüât defteri verilerinden hareketle Bad Asiyab, Cami-i Kebir ve Cephane mahallelerinin yer aldığı Foça kasabasında toplam 269 hanede tahmini 1345 nüfus yaşamaktadır⁸. XIX. yüzyıl ortalarında Foça halkı geçimlerini büyük ölçüde tarımdan sağlamakla birlikte, esnaf sayısı da azımsanamayacak ölçüdedir. 311 kişi tarımsal üretim etkinliği içinde yer alırken 110 kişi de esnaf olarak faaliyet göstermektedir. İmam, asker gibi görevli sayısı ise 8'dir. 16 kişi ise çeşitli sebeplerden dolayı çalışan nüfus içinde yer almamaktadır.

Foça'nın deniz kıyısında bir kasaba olması mesleklerde görünür bir farklılaşma getirmektedir. Foça'da esnaf başlığı altında sınıflandırılan meslekler arasında *kaptanlık [sefine kapudanı]*, *kayıkçı reisi*, *gemicilik*, *sefine tayfalığı*, *kalafatçılık*, *balıkçılık* gibi iş kolları bulunmaktadır. Geleneksel mesleklerden olan *semercilik*, *nalbantlık*, *kahvecilik*, *kasaplık*, *yemenicilik*, *duhancılık*, *değirmencilik* gibi meslekler de Foça halkının günlük gereksinimlerini karşılamak için yerine getirilen işler arasında yer almaktadır. Foça'nın bir kıyı kasabası olmasından dolayı *liman reisi*, *karantina memuru* gibi görevliler de bulunmaktadır. Bunun yanı sıra imam, asker, muhtar gibi çeşitli meslekleri yerine getirenler bu görevleri karşılığında belli bir maaş almaktadır. Belli bir gelir getiren mülk olması dolayısıyla Temettüât kayıtlarına geçen 6 mağaza, 26 dükkân, 9 kahvehane, 12 mahzen, 5 yağhane, 8 yel değirmeni, 4 gümrük odası ise kasabanın ekonomik yaşamının canlılığına işaret etmektedir⁹.

Foça kasabasının tarımsal arazi kullanımı ve verimliliğine dair verilecek bilgilerin daha iyi değerlendirilebilmesi ve imparatorluk genelindeki tarımsal yapı ile karşılaştırma yapılabilmesi için XIX. yüzyıl Osmanlı tarımı hakkında çok kısa da olsa bilgi verilecektir.

IV- XIX. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Devleti'nde Tarım

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisi, verimli ve geniş topraklarının çok azında tarım yapılmasına rağmen, ağırlıklı olarak tarıma dayalıydı ve vergilerin büyük çoğunluğu tarım kaynaklı olup ihracatın çoğunluğu da tahıl, pamuk, tütün, kök boya, palamut ve üzüm gibi tarım ürünlerinden oluşuyordu. Nüfus yoğunluğu düşük olan imparatorluk coğrafyasında toprak faktörünün nispi bolluğuna karşılık emek kıt bir üretim faktörüydü¹⁰.

⁷ Ortaç v.dğr., *Değişim Sürecinde Aydın- XIX. Yüzyıldan Günümüze Sosyal ve Ekonomik Hayatın Dönüşümü*, s. 187- 188.

⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939. Foça'ya ait Temettüât defterlerinden sözü edilen yerleşim yerlerine ait hane sayılarının 5 ile çarpılmasıyla elde edilen sonuç tahmini nüfusun hesaplanması için kullanılan bir yöntemdir. XV.-XVI. yüzyıllardaki tahmini nüfusu tespit ederken, tahrir defterlerindeki hane sayılarının beş ile çarpılması uygulaması Ö. Lütfi Barkan tarafından ileri sürülmüş ve tarihçiler arasında genel kabul görmüştür. Benzer uygulamayı temettü çalışmalarını için de pek çok araştırmacı kullanabilmiştir. Temettü defterlerinde yer alan hane sayılarının beş ile çarpılması da benzer şekilde tahmini nüfusu verecektir. Havva Erdoğan, "820 Numaralı Temettüât Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi* 6/1, (2005): 96. Biz de çalışmamızda bu yöntemi kullanarak Tanzimat'ın hemen sonrasında Foça kasabasının tahmini nüfusunu belirlemeye çalıştık.

⁹ Veriler, sözü edilen B.O.A. ML. VRD. TMT. d. No: 1939 numaralı kayıtlı Temettüât defterinden derlenmiştir.

¹⁰ Donald Quartert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'te Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), c. IX, s. 1556-1562. Ertan Gökmen, "XIX.

Osmanlı modernleşmesinde önemli bir kırılma noktasını ifade eden Tanzimat'ın ilanı ülkenin tarımsal yapısında da köklü düzenlemeleri beraberinde getirdi. Öncelikle Osmanlılarda devlet-köylü ilişkileri klasik dönemden farklı olarak değişmeğe başladı. Tanzimat'la birlikte taşrada ziraat müdürlükleri kuruldu¹¹, çiftçiye kredi, gübre ve tohum yardımı yapıldı¹², tarımsal ürün ticareti serbestleştirildi. Böylece tarımsal ürünlerin devletçe tespit edilen fiyatlarla satın alınması usulü kaldırıldı, herkesin ürününü istediği yerde ve piyasa fiyatlarıyla satabilmesi esası getirildi¹³. Tarımın geliştirilmesi için tedbirlerin alındığı Tanzimat döneminde, öncelikle bu konuyla ilgilenmek ve araştırmalar yapmak üzere 1843'te *Ziraat Meclisi* ve halkın ihtiyacı olan yol ve köprü yapımı ve onarımında, halkın kredi taleplerinin karşılanmasında, bataklıkların kurutulmasında etkin bir rol oynayan *Nâfia Hazinesi* kuruldu¹⁴. 1858 Arazi kanunnamesi ise, gelişen ve hızla kurumlaşan tarım bürokrasinin faaliyet alanının yasal zeminini hazırladı¹⁵. Kısaca, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı devleti tarımsal düzenin modernleştirilmesine yönelik sarf ettiği çabalarla ve ayrıca değişen dünya ekonomisinin ağırlıklı etkisiyle dış piyasaların taleplerini karşılamak amacıyla tarımsal üretimin

Yüzyıl Ortalarında Alaşehir'de Tarım ve Hayvancılık”, *Akademik Bakış*, 3/6, (2010): 214; Tefik Güran, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar* (İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998), s. 54- 55.

¹¹ *Ziraat müdürlerinin vezâifine dair talimat'da* dış piyasaların ihtiyacını karşılayacak tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için gerekli tüm önlemlerin alınması istendi. Ziraat odaları ise ziraat, baytar ve fen memurlarıyla faaliyet gösterdikleri bölgelerde tarım hakkında teknik ve fen ile ilgili bilgiler vermeye başladı. “Ziraat Müdürlerinin Vezâifine Dair Talimat”, *Düstur*, 1/2, 27 Ocak 1864, s. 434; *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 9 Kasım 1908. İzmir ve çevresindeki çiftçiler, tarımsal etkinliklerinde kullanacakları yeni tarım aletleri veya tarımsal üretim sırasında karşılaştıkları hastalıklarla mücadelede konusunda hükümet tarafından kaza ve sancaklara gönderilen fen memurları ve ziraat öğretmenleri tarafından bilgilendirilmeye çalışıldı. *Ahenk*, 3 Ağustos 1901; Tefik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839–1876)”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, Ed. Osman Okyar- Halil İnalçık, (Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1980), s. 271–272.

¹² Aynı zamanda uluslararası piyasaların talep ettikleri tarım ürünlerini yetiştirenler teşvik edildi. Örneğin “10 dönüm gülistan yetiştirenler dahi [diğer muafiyetlerden başka] bakır; 20 dönüm kadar yetiştirenler gümüş ve 40 dönüm kadar yetiştirenler dahi altın ziraat madalyası” aldı. *B.O.A.*, İ.O.M. 5/ 1316. (1899) Bu teşvik sadece Osmanlı devleti tarafından değil yabancı sermaye sahipleri tarafından da uygulandı. Ülke genelinde artan pamuk hâsılatı yüzünden fazlasıyla memnun olan İngiliz pamuk şirketleri pamuk üretiminin artışına katkısı olanları madalya ile onurlandırdı. *B.O.A.*, İ. HR 219 /12721. (1865); *B.O.A.*, İ. DH 533 / 36960. (1864) Pamuk üretiminin artması başta İngilizler olmak üzere büyük yabancı sermaye guruplarını o kadar memnun etmişti ki, *Asia Minor Cotton Company* pamuk ziraatı konusunda yapmış oldukları teşvikten dolayı Ticaret Nazırı ve müsteşarına birer nişan gönderdi *B.O.A.*, A. MKT. MHM 325 /2 (1864).

¹³ İsmail Arslan, “XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Tarımsal Üretim Ve Köylüler”, (*Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2004), s. 99- 105. Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913), (*İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, 1994) s. 97.

¹⁴ Gökmen, s. 215; Tefik Güran, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839–1876”, *150. Yılında Tanzimat*, (Haz.) Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), s. 220- 221; Doğal kirlilik alanları halinde bulunan bataklıkların kurutulması yönünde planlı ve kararlı pek çok çalışmaların bulunduğu yerleşim yerlerinden biri de Foça'ydı. Bu girişimin bazı şayialarla engellenmeye çalışıldığı anlaşılıyorsa da, buna meydan verilmeyerek Foça'da bulunan bataklık alanların doldurulup yeni araziler kazanıldığı tespit edilmektedir. *B.O.A.*, DH. MKT., 1449 / 94 (1887).

¹⁵ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), s. 204; *Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, (çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008), s. 87.

çeşitlendirilmesi ve artırılması için gerekli koşulları sağlama yolunda dikkate değer başarılar elde etti.

V- XIX. Yüzyıl Ortalarında Foça Kasabasında Tarımsal Arazi Kullanımı

A- Tarımsal Arazinin Türü ve Dağılımı

Coğrafi konumu ve toprak yapısı itibariyle ziraata elverişli bir yapıda olduğu anlaşılan Foça kasabası XIX. yüzyıl ortalarında bağ ve ekilebilir verimli geniş arazilere sahiptir. Tarım yapılan alanlarda başta buğday, arpa, pamuk ve susam olmak üzere çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında tarım yapılan arazisinin büyük bir kısmının tarla olarak kullanıldığı tespit edilmektedir. Foça kasabasının tarım alanlarının toplamı 13581,5 dönüm olup tarlalar oransal olarak, tarımsal arazinin % 84,39'unu oluşturmaktadır. Geriye kalan tarım alanlarının % 15,05'si bağ ve % 0,57'si sebze bahçesi olarak tespit edilmektedir. Temettüat defterindeki verilerden Foça kasabasında oturan kişilerin arazileri ile bunlar üzerinde ekim ve dikimi yapılan ürünlerin kısmen de olsa neler olduğu ve bu ürünler için ayrılan tarım alanlarının büyüklüğü hesaplanabilmektedir. Foça'da tarım yapılan araziler mezru tarla, bağ, gayr-i mezru tarla, sebze bahçesi, cedit bağ [yeni dikilen bağ], icarda bağ [kiraya verilerek işletilen bağ] şeklinde belirtilmiştir¹⁶. Aşağıdaki tabloda Foça kasabasının XIX. yüzyıl ortalarındaki tarımsal arazinin dönüm cinsinden dağılımı ve yüzdelik değeri verilmiştir.

Arazi Türü	Toplam Dönüm/ Yüzdelik Değeri
Mezru Tarla	11317,5 (% 83,33)
Bağ	1988 (% 14,64)
Gayr-i Mezru Tarla	143,5 (% 1,06)
Sebze Bahçesi	77,5 (% 0,57)
Cedit Bağ (yeni dikilmiş bağ)	38 (% 0,28)
İcarda Bağ (kiraya verilmiş bağ)	17 (% 0,13)

Kaynak: B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939 (1844- 1845)

Foça kasabasındaki mahallelerinin toplam arazideki paylarının hane sayıları ile orantılı olduğu söylenebilir. Her mahallede büyük ve küçük arazi sahibi kişiler bulunmaktadır. Yani büyük arazi işleten şahıslar belli mahallelerde toplanmamıştır. Bazı kişilerin Foça dışında başta Menemen'de (özellikle Menemen'in Gökliye Çiftliği¹⁷, Sasalı ve Süzbeyli köyleri¹⁸, Musabey Köyü¹⁹, Kilise Köyü'nde²⁰), Kozbeyli'de²¹ tarım etkinliklerini sürdürdükleri toprakları vardır.

¹⁶ Bu tarım alanlarının mahalle ve türleri itibariyle dağılımı şöyledir: Bad Asiyab mahallesinde 4001,5 dönüm mezru tarla, 996 dönüm bağ, 11 dönüm sebze bahçesi, 31 dönüm yeni dikilmiş bağ ve 63,5 dönüm gayr-i mezru tarla bulunmaktadır. Cami-i Kebir mahallesinde ise 3658 dönüm mezru tarla, 696 dönüm bağ, 43 dönüm kiraya verilmiş bağ ve 24 dönüm sebze bahçesi vardır. Cephane mahallesinde 2539 dönüm mezru tarla, 80 dönüm gayri mezru tarla, 296 dönüm bağ, 7 dönüm yeni dikilmiş bağ, 17 dönüm icarda bağ ve 42,5 dönüm sebze bahçesi vardır.

¹⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 78, Nr: 147.

¹⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr:150.

¹⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 136, Nr: 285.

Bu şahısların sahip oldukları arazilerin büyüklükleri belirtilmemekle birlikte, “*falan kazanın filan karyesinde arazisi var*” şeklinde bilgiler not düşülmüştür.

XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında yaşayan ve tarımla uğraşan kesimin elinde bulunan 143,5 dönümlük gayr-i mezru tarla ekim yapılmayan ve büyük ihtimalle nadasa bırakılmış arazi olabilir²². Toprağın azalan verim gücünü yenilemenin en çok tercih edilen yolu toprağı dinlendirmek, başka bir deyimle nadasa bırakmaktır. Toprağa belirli aralıklarla her yıl değişik ürünler ekerek verim gücünü daha uzun bir süre koruyan ve böylece topraktan daha fazla yararlanma imkânı sağlayan rotasyon şekilleri, nüfusun nispeten yoğun ve tarımın gelişmiş olduğu bölgelerin verimli topraklarında uygulanan bir yöntemdir. İmparatorluk coğrafyasında İzmir, Aydın, Adana ve Rumeli’de Edirne ve Selanik vilayetleri bu bölgeler arasındadır. Osmanlı çiftçisi, daha çok toprağını 2 ya da 3 yılda bir dinlendirerek verim gücünü kazandırmaya çalışmaktadır²³. Toprağı mahsül vermeğe müsait kılmak amaçlı uygulanan bu *usûl-i haraset* yöntemi İzmir ve çevresinde hint mısırı, akdarı, susam, fasulye, burçak gibi yazlık ürünler ekilen bir tarlaya, bir sonraki sonbaharda buğday, arpa ya da bakla gibi kışlık ürünler ekilip, üçüncü sene çoğunlukla nadasa bırakılması şeklinde uygulanmıştır²⁴. Nadasa bırakılan ya da başka nedenlerden dolayı ekilmeyen dışında, ekim-dikim yapılmayıp hayvancılık için mezra ya da ağıl olarak kullanılan araziler de vardır. Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan’ın 1 kıta mezrası²⁵, Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan’ın 1 keçi ağılı merası²⁶, *hanedan-ı kadimden* İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa’nın 2 koyun ağılı ve bir keçi ağılı merası²⁷, İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey’in 1 keçi ağılı merası²⁸ bu türden arazilerdir.

B- Tarımsal Arazinin Büyüklüğü

Tarımsal üretimde etkinliği belirleyen faktörlerden biri olan işletme büyüklüğü tarım ekonomisi bakımından büyük önem taşımaktadır. Genellikle sermaye donatımı daha yeterli olan büyük işletmeler etkin tarım metotlarını kolaylıkla benimseyerek tarımın gelişmesine destek olurlarken, sermaye donatımı yetersiz olan küçük işletmenin modern ve ileri tarım metotlarını benimsemesi oldukça güçtür. Ayrıca büyük ölçüde pazar için üretim yapan büyük işletmenin ticaret ve sanayi sektörlerinin gelişmesinde de desteği büyüktür.

²⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 139, Nr: 290.

²¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 59, Nr: 146.

²² XIX. yüzyıl ortalarındaki yerleşim yerlerine ilişkin yapılan başka çalışmalarda gayr-i mezru tarlalar nadas topraklar olarak değerlendirilmiştir. Saadet Tekin, “Temettüât Defterlerine Göre Turgutlu’nun Sosyal ve Ekonomik Durumu (1844- 1845)”, *Tarih Okulu XII*, (2012): 204; Bununla birlikte bazı Temettüât defterlerinde ise gayr-i mezru tarla ve nadas tarlaların ayrı ayrı kaydedildiği görülmektedir. Gökmen, s. 218. Bu yüzden gayr-i mezru tarlalar, tam anlamıyla nadasa bırakılmış topraklar olduğu anlamına gelmeyebilir. Sermaye yetersizliği, tasarrufu konusundaki (örneğin miras gibi) anlaşmazlıklar başta olmak üzere diğer faktörlerden kaynaklanan nedenler de gayr-i mezru tarlaların varlığına işaret edebilir. Bu yüzden toprağı işleyebilecek emeğin bulunmaması ya da sahiplerinin yaşlı, hasta, güçten düşmüş vb. olması yüzünden ekilmeyen veya nadasa bırakıldığını tahmin edebileceğimiz araziler hakkında kesin bilgilere sahip değiliz.

²³ Güran, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s. 89.

²⁴ S. Stab, “Tenure And Produce Of Land In The Province Of Smyrna”, *Journal Of The Society Of Arts- November* (1880): 919- 920; *M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın*, s. 708.

²⁵ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 82, Nr: 165.

²⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 150.

²⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 63, Nr: 150.

²⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 64, Nr: 159.

Osmanlılarda tarımsal üretimin gerçekleştirildiği toprak, bir ailenin mülkiyetinde olup olmadığına bakılmadan, nadasa bıraktığı veya ektiği toprakların yüzölçümüne göre değerlendirilerek üçe ayrılmıştır. Yüzölçümleri 10 dönümden az olan “*imalat-ı sağıre*” küçük işletmeler; 10- 50 dönüm arasında olan “*imalat-ı mütevassıta*” orta büyüklükte işletmeler, 50 dönümden fazla olan “*imalat-ı cesime*” de büyük işletmeler olarak sınıflandırılmıştır. İşlenen toprakların yüzölçümlerine göre yapılan bu sınıflamaya, o dönemde zirai üretimde emek faktörünün önemini dikkate alarak başka bir açıklama daha getirilebilir. Küçük işletmelerde, kendi işletmesindeki tarım işleri bütün çalışma zamanlarını doldurmadığından aile üyelerinin bir kısmı işgüçlerini ücret karşılığında daha büyük işletmelere kiralamakta ya da tarım dışı ekonomik faaliyetlerde bulunabilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde yüzölçümleri 10–50 dönüm arasında olan tarımsal işletmeler, orta büyüklükte bir ailenin çalışma zamanını dolduracak genişliktedir. Buna karşılık büyük işletmeler, en azından hasat mevsimi gibi zirai faaliyetin yoğunluğunun arttığı zamanlarda yardımcı işgücüne gerek duyulan işletmelerdir²⁹. XIX. yüzyılda Batı Anadolu’da tarımsal üretimde küçük ve orta ölçekli toprak mülkiyetinin yaygın olduğu söylenebilir. 1840’larda tarım yapılan arazinin % 81’i 60 dönümden küçüktür³⁰. Foça kasabasına ait 1844- 1845 tarihli Temettüât defteri üzerinde yaptığımız kümülatif hesaplamada tarımsal arazinin toplam büyüklüğü yaklaşık olarak 13581,5 dönümdür. Bu hesaplamada 2120 dönümden ibaret olan bağ ve bahçe arazilerinin çıkarılması halinde geriye kalan toplam 11461 dönümlük tarla miktarının yaklaşık olarak % 77’lik kısmı küçük ve orta büyüklükteki işletmeler olan 1 ile 50 dönüm arasında bir büyüklüğe sahiptir. Bu rakam imparatorluk genelindeki işletme büyüklükleri için tespit edilen ortalamayla uyum içindedir. XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında bulunan tarlaların ortalama büyüklüğüne ilişkin yapılan hesaplamalara göre sözü edilen yerleşim yerinde 50 ile 2200 dönüm arasında büyük tarım işletmelerini tasarruf eden toprak sahiplerinin sayısı 30’dur³¹. Aşağıdaki tabloda XIX. yüzyıl ortalarında Foça Kasabasında tarımsal arazinin dönüm cinsinden büyüklükleri, bunlara sahip kişi sayısı ve toplam arazi içindeki yüzdelik değeri verilmiştir.

Arazilerin Büyüklüğü (Dönüm)	Bu Büyüklükteki Arazi Sahibi Sayısı	Toplam Arazi İçindeki Yüzdelik Değeri (%)
1--9	78	56
10--49	28	21
50--99	8	6
100--400 ³²	17	13
520--2200	5	4

Kaynak: B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939 (1844- 1845).

XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında toplamda 5 *ashab-ı çiftlikat* (% 1,61), 188 *bağban* (%60,45), 1 *bağcı* (% 0,32), 75 *erbab-ı ziraat* (% 24,12), 13 *hizmetkâr* (% 4,18), 27 *ırgat* (% 8,68) ve 2 (%0,64) de *zürradan* olmak tarımla uğraşan 311 kişi tespit edilmektedir. Foça’da *ashab-ı çiftlikattan* olan büyük arazi sahiplerinin bir mahallede toplanmadıkları görülmektedir. Ancak sadece *erbâb-ı ziraat* ya da *ashab-ı çiftlikat* olarak yazılan kişilerin büyük arazi işlettiklerine ilişkin bir genelleme yapmak da doğru değildir. 244 dönüm tarlası

²⁹ Güran, XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar, s. 81.

³⁰ Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), s. 58.

³¹ Foça kasabasının Bad Asiyab mahallesinde 9 kişi, Cami- i Kebir mahallesinde 7 kişi, cephane mahallesinde 6 kişi 100 dönümden fazla arazi sahibidir.

³² Foça kasabasında 401- 519 dönüm arasında bir toprak sahipliği tespit edilememiştir.

bulunan Topçuoğlu Osman Ağa³³, 187 dönüm tarlası bulunan Kasapoğlu Mehmed Ağa b. Ahmed³⁴ ya da 100 dönümlük bir tarlaya sahip olan Bartınlı Mehmed b. Kâhya birer bağbandır³⁵. 200 dönümlük bir başka tarlaya sahip olan Kürt oğlu Hüseyin ise devecidir³⁶. Bağ ve sebze bahçeleri dışındaki 20 ile 200 dönüm arasındaki tarlaların sahiplerinin ağırlıklı olarak bağban, deveci ve gemici esnafından oldukları tespit edilmektedir. 520 ile 2200 dönüm arasındaki tarla sahipliğinde ashab-ı çiftlikattan Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan, Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan, Hüseyin Ağa³⁷, Hanedan-ı Kadimden İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa³⁸ ve Mehmed Emin Ağa b. Hacı Mehmed Emin'in³⁹ isimleri öne çıkmaktadır. Kısaca XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabası dışında büyük çiftlik tipi ziraî işletme biçiminin yaygın olduğunu söylemek mümkün ise de⁴⁰, Foça kasabasında yaygın zirai işletme türü tarımsal arazinin $\frac{3}{4}$ 'ünde görülen geçimlik gelir sağlayan 10 dönümden az toprağı bulunan küçük üretici köylü işletmesiyle 10- 50 dönüm arası toprak sahipliğini ifade eden orta ölçekli köylü işletmeleridir.

C- Tarımsal Arazilerin İşletilme Biçimi

XIX. yüzyıl ortalarında İzmir ve yakın çevresinde tarımsal arazilerin işletilme biçimi üzerine yapılacak tespitlerden ilki tarımsal üretimi gerçekleştiren emeğin genellikle kendi toprağına sahip küçük ve orta ölçekli toprak sahibi aileler olduğudur. Geniş arazilerin çok az bir kısmı doğrudan arazinin sahibi tarafından işlenmektedir, çoğu büyük ölçekli arazi ortakçılık sistemi ile bir başkasına bırakılmakta ya da belirli bir ücret karşılığında kiralanarak değerlendirilmektedir⁴¹. Tarımsal üretimde emek çok kolaylıkla sağlanabilen bir unsur değildir. İşgücü kıtlığının etkisiyle, büyük toprak sahipleri köylülerle ortakçılık ilişkileri kurmuştur⁴². Bir çift öküze ve gerekli tarımsal araçlara sahip olan bir köylü ailesi kendi topraklarını işlerken boş arazinin bulunmadığı yerlerde küçük ya da büyük toprak sahiplerinin topraklarında ortakçılık da yapmıştır⁴³. Yapılan kiracılık ve ortaklık anlaşmalarının şekli ise toprak sahibinin ve kiracının gücüne, toprağın niteliğine ve geleneğe göre yöreden yöreye farklılık göstermiştir. Ancak genellikle devlete vergi ödenip tohum, koşum aleti ve hayvanları için ödenen para ayrıldıktan sonra ürün eşit olarak paylaşılır⁴⁴. Ancak XIX. yüzyıl

³³ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 132, Nr: 277.

³⁴ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 2, Nr: 4.

³⁵ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 2, Nr: 3.

³⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 16, Nr: 31.

³⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 150; Hane: 82, Nr: 165 ve Hane: 89, Nr: 186.

³⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 63, Nr: 150.

³⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 34, Nr: 72.

⁴⁰ Foça kasabasının çevre çiftlik köylerinde (Arap Çiftliği, Çıkrıklı Çiftliği, Sukas Bezirgan Çiftliği vb.) çiftlik türü tarımsal araziler üzerine yapılan bir çalışma için lütfen bkz. Birsen Bulmuş, "The Agricultural Structure of the Foça Region in the Mid-Nineteenth Century: An Examination of the Çifhane system and Big Farms in the Light of the Temettü Defters, 1844- 1845 (H.1260- 1261)", (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

⁴¹ Ortaç v.dğr., *Değişim Sürecinde Aydın- XIX. Yüzyıldan Günümüze Sosyal ve Ekonomik Hayatın Dönüşümü*, s. 4- 5.

⁴² Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), s. 74-75.

⁴³ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)*, (Ankara: Yurt Yayınları, 1984), s. 85- 86.

⁴⁴ Alaşehir kazası merkezine ilişkin temettüât kayıtlarının değerlendirilmesiyle yapılan bir çalışmada bu konuyla ilgili yapılan ortaklıkların şeklini açıklayabilecek iki yerde bilgiye rastlanmıştır: Kadı Sinan

ortalarında Foça kasabasında arazi sahiplerinin hangi üretim araçlarıyla (tohum, koşum aleti, hayvanları vb.) bu ortaklık anlaşmalarını sürdürdükleri Temettüât defterinde herhangi bir kayıt bulunmadığından tespit edilememektedir.

Foça kasabasında toplam ekilebilir arazi içinde % 23'lük bir değere sahip 50 dönüm üzeri arazilerin 30 kişinin elinde olması büyük ölçekli arazilerin azımsanmayacak ölçüde olduğunu göstermektedir. Bu büyük arazi sahipleri, küçük veya orta ölçekte tarım arazileri olup tarım sektörü dışında çalışmaları nedeniyle (kalafat, gemici, asker vb.) toprağıyla ilgilenemeyenler, özürlü, yetim ya da kadın olduklarından dolayı topraklarını biri ya da birilerinin yardımıyla işlemek zorunda bulunanlar tarım arazilerini nasıl işletmektedir? Temettüât defterleri bu sorunun bir kısmına cevap verebilecek bilgiler içermektedir. Şahısların ekmiş oldukları arazilerden kaldırdıkları üründen elde edilen gelirin hesaplanmasından, işletme yönteminin ortakçılık ve kiracılık olduğu anlaşılmaktadır.

Foça kasabasının Bad Asiyab mahallesinde 30 tarla sahibinin ortağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında 800 dönümlük tarlaya sahip Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan'ın geniş tarlalarını Rum ortaklarıyla işlettiği gibi⁴⁵, 4- 5 dönümlük tarlaya sahip olan Emine Hatun⁴⁶ ya da Ümmügülsüm Hatun'un da ortakları vardır⁴⁷. Foça-i Atik kalesinde topçu neferi olan ve aynı zamanda deveci olarak Temettüât sayımlarında yer verilen Topçuoğlu Hüseyin b. Mehmed 35 dönümlük tarlasını⁴⁸ Foça-i Atik'te oturan erbab-ı ziraatten İstanbulioğlu Yanni ve bağban Kürekçioğlu İstimati isimli ortaklarıyla⁴⁹ işletmektedir. 10 yaşındaki yetim Öksüzoğlu Süleyman oğlu yetim Ahmed ise 16 dönümlük tarlasını⁵⁰ Foça-i

mahallesinden Çavuş oğlu Hacı Mehmed'in ortaklarından birisi için “*merkûmun tohuma kudreti olmadıgından iktizâ iden tohumu Hacı Himmet Ağa'dan ahz idüb iştirâkinden*” şeklinde alacağı belirtilmiştir. Şeyh Sinan mahallesinden Ali Ağazade Mehmed Beğ'in tarla gelirlerinden hissesi olanlardan biri için ise “*ashâb-ı tohum mahalleden Hacı Musazade Hafız Mustafa Efendi hissesi*” denilerek kendisine verilecek olan 4.114 kuruş yazılmıştır. Bu şahsa verilen miktar, 8.228 kuruşluk ürün gelirin yarısı kadardır. Demek ki, bu kişi tohum vererek üretime yarı yarıya ortak olmuştur. Kazada şahısların bazısının emeğini, bazısının arazisini, bazısının da tohum ve koşum hayvanı vererek ortaklık yaptığı tahmin edilebilir. Gökmen, s. 218.

⁴⁵ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 150; Hane: 82, Nr: 165 ve Hane: 89, Nr: 186. Foça kasabasının Bad Asiyab mahallesinde büyük arazi sahipleri arasında yer alan ashab-ı çitlikattan ve aynı zamanda *aza-yı meclis*'ten olan Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan 800 dönümlük tarlasını ve bağlarını Giranköy'de oturan erbab-ı ziratten Girankaryeli Fidecioğlu Yorgaki ve Kulakçioğlu Monalaki ile Foça-i Atik'te oturan erbab-ı ziraatten Yorgaki, Sünnetçioğlu Derviş ve bağban olan Kızıloğlu Mihail, Arap Musa, Mutaf Dimitri, Kara Dimo oğlu İstelyani, Horalyo Oğlu Manol, Lakeoğlu Kostanti, Karagözoğlu İstelya isimli ortaklarıyla birlikte işletmektedir. B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 151 ve Hane: 80, Nr: 161 arası kayıtlı bilgiler. Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan ise 780 dönüm tarlasını ve bağlarını ise Giranköy'den erbab-ı ziraat Nikoli, Işık Köyünden erbab-ı ziraatten Feyzullah ve ayrıca Ömeroğlu Mehmed, Foça-i Atik'te oturan Midillülü Kostandi, Kozbeyli köyünde ikamet eden erbab-ı ziratten Yavaşoğlu İbrahim, Foça-i Cedid'de oturan bağban Papasoğlu Yorgaki, Foça-i Atik'te oturan bağban Arap Abdullahoğlu Mehmed ve bağban Kara Mehmed ile işletmektedir. Hüseyin Ağa'nın da 520 dönümlük geniş tarlalarını Giranköyde ikamet eden erbab-ı ziraatten Papasoğlu Yorgi, İstirati ile ortak işlemektedir. B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 89, Nr:187 ve Hane: 89, Nr: 189 arası kayıtlı bilgiler.

⁴⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 5, Nr: 13.

⁴⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 94, Nr: 204.

⁴⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 47, Nr: 84.

⁴⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 47, Nr: 85 ve Hane: 47, Nr. 87.

⁵⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 76, Nr: 141.

Atik'te oturan Petros İstolaki isimli ortağıyla işletmektedir⁵¹. Defterde şahısların ortaklık biçimlerinin şeklini açıklayacak fazlaca bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden ortakların ve tarla sahiplerinin hangi sermaye ile bu ilişkiyi sürdürdüklerine ilişkin kesin sonuçlara ulaşılamamaktadır. Foça kasabesindeki Bad Asiyab Mahallesi için yapılacak değerlendirmelerde ekim yapılan tarlaların 1844- 1845 yıllarındaki toplam hâsılatının ortalaması 47078 kuruştur. Bu hâsılatın 18923,8 kuruşu ortakçılık ilişkisi sürdüren tarla sahiplerinin, 18923,5 kuruşu ise ortakçılara aittir. Bir başka hesaplamayla Bad Asiyab mahallesinde ortakçılık ilişkisi olmayan ve kendi tarlalarını eken mahalle sakinlerinin 1844-1845 yıllarındaki tarla sahipliğinden ortalama toplam geliri 9231 kuruştur.

Foça kasabasında 1- 2 dönüm de olsa bağı olan gelir sahiplerinin bağlarını ortağa verdiklerine ilişkin örnekler de söz konusudur⁵². Toplamda 996 dönümlük bağ arazisi olan Bad Asiyab mahallesinde ortakçılıkla işletilen bağ arazileri 1- 49 dönüm arasındaki büyüklüktedir. 1844- 1845 yılı için söz konusu bağlardan toplamda ortalama 32586 kuruşluk bir hâsılat elde edilmiş, bu hâsılatın bağ sahipleri 17501 kuruş, ortakları da 15085 kuruşluk bir gelir elde etmişlerdir. Zeytincilikte ise ortaklık ilişkilerine çok fazla rastlanmamaktadır. Zeytin ağaçlarına sahip çok sayıda kişi içinde yalnızca İzmirli Mısırcı Hacı Abdullah'ın eşi Şerife Hatun 38⁵³, asıl mesleği gemicilik olan İmamoğlu Ahmed b. Mehmed 16⁵⁴, Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan'ın eşi Ayşe Hatun 75 zeytin ağacını⁵⁵ ortağa vererek işletmektedir. Ortakçılıkla işletilen bu zeytin alanlarının 1844- 1845 yılları için ortalama toplam geliri 1181 kuruş gibi düşük düzeyde kalmış, zeytin ağaçlarını ortağa veren az sayıda arazi sahibi ortalama 425 kuruşluk bir gelir elde ederken, ortakları 756 kuruş elde etmiştir. Bad Asiyab mahallesinde kiraya verilen sebze bahçelerinin ise yalnızca Tuzcuoğlu ailesine ait olduğu tespit edilmektedir. Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan'ın 3 dönümlük tarlasını yıllık 300 kuruşa icara verdiği anlaşılmaktadır. Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan'ın eşi Ayşe Hatun'un 8 dönümlük sebze bahçesinin *bedel-i icarı* ise 300 kuruştur⁵⁶.

Foça Kasabası Cami-i Kebir mahallesinde 17 tarla sahibinin ortağının olduğu tespit edilmektedir. Bunlar arasında 2200 dönümlük tarlaya sahip *ashab-ı çiftlikattan ve hanedan-ı kadimden* İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa'nın ortakları olduğu gibi⁵⁷, 4- 5 dönümlük tarlaya sahip

⁵¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 76, Nr: 141. [Temettüât defterinde Petros İstolaki'nin ismi Öksüzöğlü Süleyman oğlu yetim Ahmed ile ilgili verilen bilgilerin altına not düşülerek belirtilmiştir.]

⁵² Porçakoğlu Hüseyin'in üvey kerimesi 1 dönümlük bağını (B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 27, Nr: 50); asıl mesleği gemicilik olan İmamoğlu Ahmed b. Mehmed de 2 dönümlük bağ arazisini ortağa vererek işletmektedir. B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 20, Nr: 39.

⁵³ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 29, Nr: 54.

⁵⁴ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 20, Nr: 39.

⁵⁵ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 162.

⁵⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 82, Nr: 162 ve Hane: 82, Nr. 165 arası kayıtlı bilgiler.

⁵⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 63, Nr: 150; Foça-i Atik kalesinde topçu yüzbaşısı olan Hanedan-ı kadimden İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa ya da 250 dönümlük bir araziye sahip olan *ashab-ı çiftlikattan* Ümmetoğlu Feyzullah Ağa b. Ümmet'in ortakçılarının olması geniş tarlalara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Hanedan-ı kadimden İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa 2200 dönümlük tarlasını Giran Köy'ünde oturan *erbab-ı ziraatten* Hırsto, Acı Atanaş, Yediabalı Yanako ve Petro ile Foça-i Atikte oturan *erbab-ı ziraatten* Kanburoğlu Ligor, Uzun Yanako, Acı Gavrilöğlü,

olan Alime Hatun⁵⁸, esas mesleği gemicilik olan Salyaroğlu İsmail b. Mehmed gibi⁵⁹ vergi sahipleri de vardır. Hacı Hüseyin oğlunun yetimleri 14 yaşındaki Hacı Hüseyinoğlu Mustafa b. Mehmed ve 4 yaşındaki Hacı Hüseyinoğlu Mehmed ile sözü geçen yetimlerin vasisi valideleri Rahime Hatun 27 dönümlük tarlalarını ve 20 dönümlük bağlarını Foça'nın Şeyh-i Kebir köyünden erbab-ı ziraatten olan Evcî İbrahim, Foça-i Cedid'de oturan bağban Bazbalıoğlu Yorgi, bağban Pançık Yorgi isimli ortaklarıyla tasarruf etmektedir⁶⁰. Menemende yaşayan ancak Foça kasabası Cami-i Kebir Mahallesi tarlası olan erbab-ı ziraatten Mollaoğlu Hacı Ahmed Efendi 133 dönümlük tarlasını ve 49 dönümlük bağını⁶¹ Derici aşiretinden erbab-ı ziraatten Koca Mehmed oğlu Mustafa, Foça-i Cedid'de oturan bağban Tomaoğlu, bağban Leylakoğlu Yanni, bağban Tomaoğlu Mihail adlı ortaklarıyla işletmektedir⁶². Cami-i Kebir Mahallesi için yapılacak değerlendirmelerde ekim yapılan tarlaların 1844- 1845 yıllarındaki toplam hâsılâtının ortalaması 59928 kuruştur. Bu hâsılât içinde ortakçılık ilişkisi sürdüren tarla sahiplerinin ve ortakçılarının yıllık geliri 25650'er kuruştur. Bir başka hesaplamayla ortakçılık ilişkisi olmayan ve kendi tarlalarını işleyen mahalle sakinlerinin söz konusu tarihlerdeki tarla sahipliğinden toplam gelirinin ortalaması 8628 kuruş civarındadır.

Cami-i Kebir mahallesinde 23 gelir sahibi bağlarını ortağa vermektedir. Bağ arazileri 1- 50 dönüm arasındaki büyüklüğe sahip olup mahallede toplamda 696 dönümlük bir bağ arazisi söz konusudur. 1844- 1845 yılları için mahallede ortağa verilen bağlardan ortalama 42522 kuruşluk bir hâsılât elde edilmiş, bu hâsılattan bağ sahipleri ve ortakları 21261'er kuruşluk bir gelir elde etmişlerdir. 43 dönümlük bağlarını kiraya verenler 1 dönümle asıl işi hizmetkâr olan İbrahim Çavuş b. Ali⁶³, 2 dönümle Ayşe Hatun⁶⁴, 40 dönümle Hacı Hüseyinoğlunun yetimleridir⁶⁵. 3 dönümlük bir bağı olan İbrikcioğlu Cüce İbrahim b. Mehmed "alil-i vücüt" yani özürlüdür. Özürlülük durumunu kendisine verilen cüce lakabıyla az çok tahmin etmek mümkündür. Kasabada özürlü olanların tümü tarla, bağ ya da bahçelerini ortağa ya da kiraya vererek işlettikleri halde İbrikcioğlu Cüce İbrahim b. Mehmed'in özürlülük durumunun kendi bağı işlemesine engel oluşturmadığı anlaşılmaktadır⁶⁶. 1844- 1845 tarihlerinde Hacı Hüseyinoğlu'nun yetimlerinin bağlarını ortakçıya ya da kiraya vermedikleri, toplam hâsılâtın belirtilmemesinden tahmin edilebilir. İbrahim Çavuş b. Ali 1 dönümlük bağından 40 kuruş, Ayşe Hatun ise 2 dönümlük bağından 60 kuruş gelir elde etmiştir. Zeytincilikte ise ortaklık ilişkisine yalnızca Mollaoğlu Hacı Ahmed Efendi sahiptir. Mollaoğlu Hacı Ahmed Efendi 100 zeytin ağacını ortağa vererek işletmektedir. Ortakçılıkla işletilen bu zeytin alanlarından elde edilen toplam gelir 720 kuruş gibi çok düşük bir rakamdır⁶⁷. Zeytin ağaçlarını ortağa veren Mollaoğlu Hacı Ahmed Efendi 1844- 1845 yılları için ortalama 648 kuruşluk bir gelir elde ederken, ortağı 72 kuruş elde etmiştir. Cami-i Kebir mahallesinde kiraya verilen sebze bahçelerinin çoğuna Mültezimattan İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey'in sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey'in 16,5 dönümlük tarlasını yıllık 860

Lafeoğlu ile ortak olarak işletmektedir. *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 26, Nr: 59, Hane: 63, Nr: 150 ve Hane: 63, Nr: 158 arası kayıtlı bilgiler.*

⁵⁸ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 68, Nr: 165.*

⁵⁹ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 46, Nr: 119.*

⁶⁰ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 28, Nr: 79.*

⁶¹ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 53, Nr: 134.*

⁶² *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 53, Nr: 134 ve Hane: 53, Nr: 138 arası kayıtlı bilgiler.*

⁶³ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 49, Nr: 126.*

⁶⁴ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 31, Nr: 95*

⁶⁵ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 28, Nr: 79.*

⁶⁶ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 51, Nr: 131.*

⁶⁷ *B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 53, Nr: 134.*

kuruşa kiraya vermiştir⁶⁸. Halil Ağa oğlu Hacı Ahmed Ağa da 3 dönümlük sebze bahçesini yıllık 150 kuruşa kiraya vermektedir⁶⁹. Halil Ağa oğlu Süleyman Ağa yetimleri ise 1,5 dönümlük sebze bahçelerinden yılda 150 kuruş kira almaktadır⁷⁰.

Foça kasabası Cephane mahallesinde 13 tarla sahibinin ortağı vardır. Bunlar arasında 1200 dönümlük tarlaya ve 36 dönümlük bağa sahip ashab-ı çiftlikattan Mehmed Emin Ağa b. Hacı Mehmed Emin'nin ortakları olduğu gibi⁷¹, 3- 4 dönümlük tarlaya sahip olan Öküzköylü Mustafa'nın Deveci Üvey oğlu Mumcuoğlu Ahmed yada Kalafat esnafından Kuru Hüseyin oğlu Hüseyin⁷² gibi gelir sahipleri de bulunmaktadır. 1200 dönümlük bir tarlaya sahip bulunan ashab-ı çiftlikattan Mehmed Emin Ağa b. Hacı Mehmed Emin⁷³ ya da 400 dönümlük bir başka büyük tarlaya sahip olan bağban Molla Yusuf oğlu Yusuf Ağa'nın⁷⁴ ortakçılarının bulunması geniş tarla sahipliğinin bir gereği olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Cephane Mahallesi için yapılacak değerlendirmelerde ekim yapılan tarlaların 1844-1845 yıllarındaki toplam hâsılatının ortalaması 40917 kuruştur. Bu hâsılatın 18224 kuruşu ortakçılık ilişkisi sürdüren tarla sahiplerinin, 18314 kuruşu ise ortakçılara aittir. Bir başka hesaplama ile Cephane mahallesinde ortakçılık ilişkisi olmayan ve kendi tarlalarını eken mahalle sakinlerinin 1844-1845 yıllarındaki tarla sahipliğinden toplam geliri ortalama 4379 kuruştur.

Cephane mahallesi ortakçılıkla işletilen en az bağ sahipliğinin olduğu yerleşim yeridir. Mahallede ortakçıya verilen bağ büyüklüğü en az 8 dönümdür⁷⁵. 9 gelir sahibi bağlarını ortağa vermektedir. Ortakçılıkla işletilen bağ arazileri 8- 36 dönüm arasındaki büyüklüğe sahip olup mahallede toplamda 296 dönümlük bir bağ arazisi söz konusudur. 1844- 1845 yılları için söz konusu ortağa verilen bağlardan ortalama 19154 kuruşluk bir hâsılat elde edilmiş, bu hâsılatın 17 dönümlük bağlarını kiraya verenler 3 dönümle Fatma hatun⁷⁶, 7 dönümle Ümmügülsüm Hatun⁷⁷ ve 7 dönümle Yapucu Hasan Oğullarıdır⁷⁸. 1844- 1845 tarihlerinde Cephane mahallesinde 7 dönüm bağ kiraya verilmiş ve bundan yıllık ortalama 500 kuruşluk bir gelir elde edilmiştir. Zeytincilikte ise ortaklık ilişkisine yalnızca Molla Yusuf Oğlu Abidin ile Emin Ağanın kerimesi Şerife Zeynep Hatun sahiptir. Molla Yusuf Oğlu Abidin ortağa vererek işlettiği 38 zeytin ağacından yıllık olarak elde ettiği 486 kuruşluk kazançtan kendi hissesine 324 kuruş, ortağına da 162 kuruş

⁶⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 64, Nr: 159.

⁶⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 4, Nr: 9.

⁷⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 72, Nr: 173.

⁷¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 63, Nr: 150; Mehmed Emin Ağa b. Hacı Mehmed Emin ashab-ı çiftlikattan olup geniş tarlalarını Giran köylü erbab-ı ziraatten Talafa Yanni, Lember Kahya, Lember Kahya karındaşı Nikola, Sotiri oğlu Panayot, Mimiko, Yalamaoğlu Kosta ve Foça-i Atik'te oturan Manisalı Yorgi, Ali Beşoğlu Hüseyin ile işletmektedir. B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 34, Nr: 72 ve Hane: 34, Nr: 80 arası kayıtlı bilgiler.

⁷² B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 17, Nr: 35 ve Hane: 29, Nr: 60.

⁷³ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 34, Nr: 72.

⁷⁴ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 9, Nr: 19; Molla Yusuf Ağa da Foça-i Cedid'de oturan bağban Baltaoğlu Halil ve erbab-ı ziraatten Giran köyde oturan Yakumi kâhya ile ortakçılık ilişkisine sahiptir. B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 9, Nr: 19 ve Hane: 9, Nr: 21 arası kayıtlı bilgiler.

⁷⁵ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 34, Nr: 81.

⁷⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 16, Nr: 33.

⁷⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 9, Nr: 22.

⁷⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 4, Nr: 7.

düşmektedir⁷⁹. Emin Ağanın kerimesi Şerife Zeynep Hatun ise 63 zeytin ağacından yılda 261 kuruş kazanç elde etmekte bunun 181 kuruşunu kendi geliri olarak beyan ederken, ortağının kazancı 80 kuruş olarak kayıtlara geçmiştir⁸⁰. Cephane mahallesinde kiraya verilen sebze bahçelerinin sahiplerinden ilki 3,9 dönümle Fatma Hatun ve diğeri de 3,5 dönümle Ümmügülsüm Hatundur. Her ikisinin de kiraya verdikleri yaklaşık 3,5- 4'er dönümlük sebze bahçelerinden yıllık gelirleri 360'ar kuruştur⁸¹.

1844- 1845 tarihine ait Temettüât kayıtlarında Foça kasabası ve çevresindeki *ortakçılar ve kiracılar*, erbab-ı ziraat, kiracı, hizmetkâr ve çoğu zaman da bağban olarak kaydedilmişlerdir. Buna göre Foça kasabasının çevre yerleşim yerlerinde yaşayan ve ek gelir arayan toprak sahibi köylünün kırsal kesimde kalarak, daha çok *ortakçı* olarak tarımsal üretim etkinliklerine katıldıkları anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında tarımsal işgücünün kaynakları arasında yer alan ortakçılık ve kiracılık yönteminde dikkat çeken bazı ayrıntılar da söz konusudur. Bunlardan ilki, Foça'da ortakçılık ya da kiracılık yapanlar içinde Ege Adaları ile Midilli'de yaşayan, -belki de siyasi veya ekonomik nedenlerle- sık sık Anadolu'ya geçen nüfusun varlığıdır ve bunların başkalarına ait tarla ve bahçeleri ortakçılık ya da kiracılıkla işledikleri anlaşılmaktadır⁸². Foça kasabasında toprak sahibi olanların ortakçılarının ve kiracılarının – birkaç *ehl-i islamın* dışında- hemen hemen tamamı Rum asıllıdır. Diğer bir ayrıntı ise Foça kasabasının çevresindeki köylerde, esas uğraşları hayvancılık ve süt ürünleri üretimi olan ve ara sıra hasat mevsiminde tarımsal etkinliğe katılan göçebelere ortaklığıdır. Örneğin Foça'daki Derici aşiretine mensup bazı kişiler ortakçılık usulüyle Foça kasabasında tarımsal üretime katkıda bulunmaktadır. Bir başka öne çıkan ayrıntı ise hemen hemen bütün ortakçıların ve kiracıların –birkaç istisna dışında- Foça kasabasının dışında ikamet etmeleridir⁸³.

VI- Tarımsal Üretim ve Verimlilik

Kasabaya ait Temettüât defterine göre, toplam arazi içindeki tarla, bağ ve bahçe alanlarını dönüm cinsinden tespit etmek mümkün iken, bu alanlarda ziraatı yapılan her ürün için ne kadar arazi kullanıldığını belirlemek mümkün olmamaktadır. Çünkü araziler ziraatı yapılan ürüne göre değil tarla, bağ ve bahçe olarak belirtilmiştir. Ziraatı yapılan ürünlerin neler olduğu ise öşür vergisine konu olan ürünlerden anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl Foça kasabasına ait 1844- 1845 tarihli Temettüât defterindeki bilgilere göre kasabada, buğday (hınta), arpa (şair), susam (sisam), bakla, nohut gibi hububat ürünleri; köfter (üzüm çeşidi), siyah üzüm, kuş üzümü, razakı üzüm, çekirdeksiz üzüm, pamuk (koza), zeytin gibi ticarî ürünler ve ayrıca sebze, bahçe bitkileri, bostan yetiştirilmektedir. Aşağıdaki alt başlıklarda kasabada yetiştirilen bu ürünlerle bunlardan alınan öşür vergisine dair bilgiler verilmiştir.

A- Hububat Üretimi

Foça kasabasında hububat olarak ziraatı yapılan ürünler buğday, arpa, bakla, susamdır. Bu ürünler üzerinden alınan toplam öşür vergisi 7.799,25 kuruştur. Bunun 5.473,75 kuruşu (% 79

⁷⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 31, Nr: 63.

⁸⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 34, Nr: 85.

⁸¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 31, Nr: 65 ve Hane: 34, Nr: 81.

⁸² Hilal Ortaç, "Manisa Kazasında Bulunan Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu", *CİEPO XIV. Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2000 içinde (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000), s. 522- 525; Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği, 1750-1850", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder- Faruk Tabak (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. 124.

⁸³ Foça-i Atik, Giran Köy, Işık Köy, Kozbeyli köyü, Foça-i Cedid, Şeyh-i Kebir Köyü gibi çevre yerleşim yerlerinde bulunan ortaklar içinde Foça kasabasında en çok ortağı bulunması nedeniyle öne çıkan birkaç isimden ilki İstanbulluğlu ve diğeri de Midillili Kostanti'dir.

70,2) buğdaya, 1.399 kuruşu (% 17,9) arpaya, 802,5 kuruşu (% 10,3) susama, 101,5 kuruşu (% 1,3) baklaya, 22,5 kuruşu (% 0,3) nohuta aittir. Kasabadaki 67 kişi buğday, 33 kişi arpa, 7 kişi susam, 5 kişi bakla, 2 kişi nohut öşrü vermiştir. Bunlar toplam 159 kişi olup 269 hane içerisindeki payları % 37'dir. Bu rakam, kasabada hububat üreten kişilerin sayıca fazla olmadığını ve ziraatının belli sayıdaki insan tarafından yapıldığını göstermektedir. Hububat ziraatındaki ağırlıklı pay buğday ve arpadır. Aşağıdaki tabloda Foça kasabasında hububat öşrü verenlerin sayısı ile toplam öşür miktarları gösterilmiştir.

Ürünlerin Çeşidi	Hınta (buğday)	Şair (arpa)	Sisam (susam)	Bakla	Nohut
Öşür veren kişi sayısı	67	33	7	5	2
Öşür (Kuruş)	5473,75	1399	802,5	101,5	22,5
Toplam Gelir (Kuruş)	54737,5	13990	8025	1015	225
Toplam Üretim	1143 ayar ⁸⁴	689,5 ayar	310,5 kıyye ⁸⁵	19,5 ayar	10 ayar
Toplam Üretim (kg. cinsinden)	14653,26	8839,39	398,061	249,99	128,2

Kaynak: B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939 (1844- 1845).

7.799,25 kuruşluk hububat öşrü kasaba tahıl ürünleri bedelinin 1/10 olduğundan, kasabanın toplam hububat gelirini elde etmek için bu miktarın 10 katını almak gerekmektedir. Kasabada tarım ürünlerinden %10 öşür alındığı defterdeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu şekilde hesaplama yapıldığında, Foça kasabasının 1844- 1845 yıllarının ortalama hububat ürünleri geliri 77992,5 kuruştur.

B- Bağcılık

Bağcılık ve bahçecilik tarla tarımına göre emek-yoğun faaliyet olup nüfusun yoğun olduğu yerleşim alanlarının etrafında oldukça yaygındır⁸⁶. Bu dönemde Ege'de üretilen kuru üzümün değerli olduğu ve ihraç edildiği de düşünülürse bağcılık oldukça kârlı bir iştir. Foça kasabasının tarımsal arazi kullanımına ilişkin olarak tespit edilen en önemli ayrıntılardan biri de bağlara ayrılan tarımsal arazinin toplam tarım topraklarının yaklaşık 1/6'ni oluşturuyor olması ve bağcılığın, tarımla uğraşan halkın yaşamında önemli bir yer tutmasıdır⁸⁷. Tarımla

⁸⁴ İzmir ve çevresinde kullanılan bir hububat birimi olan ve miktarları kazalara göre değişen ayar ölçü biriminde yaklaşık olarak 1 ayar genel bir değer olarak kabul ettiğimiz 10 okkaya karşılık gelmektedir. 1 okka da 1,282 kg.'dır. Geniş bilgi için lütfen bkz. Ünal Taşkın, "Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri" (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 12.

⁸⁵ 1 kıyye yaklaşık olarak 1.282 gr. karşılık gelmektedir. Hüseyin Al, "Tanzimat Döneminde Ufaklık Para Sorunu (1839- 1879)", Ekonomi Bilimleri Dergisi 3/ 1, (2011): 71.

⁸⁶ Güran, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, s. 79.

⁸⁷ XIX. yüzyılın sonlarında da Foça'da bağcılık önemini kaybetmeden koruyan zirai bir faaliyet olmalıdır. 1895 yılına ait bir gazete haberine göre "Foça'nın hiçbir yerle kıyaslanamayacak kadar güzel ve çok fazla talep edilen üzümleri" düşük kaliteli üzümlerle karıştırılarak İzmir limanından Avrupa'ya ihraç edilmeye çalışılmaktadır. Üzümün İzmir piyasasında en çok talep edilen tarım ürünlerinden biri olması tüccarların bu ürün üzerinde bir takım suiistimallerde bulunmasını kaçınılmaz kılmış olmalıdır. Soruna ilişkin İzmir basınında yer alan tartışmalardan en dikkat çekenini Foça üzümünün İzmir

uğraşan halkın büyük bir kısmı, Temettüât defterinde bağban olarak geçmektedir. Bağ sahipleri arasında bağban, erbab-ı ziratten kişilerle birlikte azımsanmayacak kadar esnaf grubunun olması, bağcılığın hem ek bir gelir hem de geleneksel bir uğraş olduğu konusunda ipucu vermektedir. Öte yandan yine Temettüât defteri verilerine göre, oşür vergisinin fazlaca verildiği tarımsal ürünler arasında üzüm çeşitleri büyük yer tutmaktadır. Diğer yerleşim birimlerinde oşür vergisi alınan ürünler arasında çeşidi belirtilmeyen üzüm, Foça'da razakı, çekirdeksiz, siyah üzüm, kuş üzümü gibi çeşitleriyle belirtilmektedir. Yine oşür vergisine konu olan üzüm ürünlerinden köfter de tespit edilen başka bir üzüm çeşididir. 1844 yılında 258 kıyye [= 330,756 kg.] üretilen köfterden 5380 kuruşluk bir gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Sözü edilen tarihte 37 kantar [=2088,613 kg.] ve 1335,5 kıyye [= 1712,111 kg.] siyah üzüm üretilmiş ve toplamda 28355 kuruş gelir elde edilmiştir. 26,5 kıyye [=33,973 kg.] kuş üzümünden yılda 460 kuruş; 58,5 kantar [3302,266 kg.] ve 3040 kıyye [=3897,28 kg.] razakı üzümünden 81865 kuruş; 928 kıyye [=1189,696 kg.] çekirdeksiz üzümünden de 1844 yılı sonunda 27255 kuruş gelir sağlanmıştır. Foça kasabasında üretilen tüm bu üzüm ürünlerinden toplamda 14331,5 kuruşluk oşür vergisi alınmıştır.

Dikim alanları itibariyle 0,5 dönümden 90 dönüme kadar çıkabilen bağlar, Foça kasabasında en yaygın olarak yapılan ziraat biçimidir. Kasaba genelinde 1988 dönüm bağ arazisi (toplam arazi içindeki payı % 14,64) bulunmaktadır. Söz konusu bağ arazilerinden yaklaşık 30 kadarı hariç her biri bir haneye aittir. 30 kadar hanenin elinde ikinci bir bağ bulunması, aynı evi paylaşan kardeş, eş ya da oğul gibi diğer bir mükellefin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda 240'a yakın hanenin her birinde bir bağ olduğunu söyleyebiliriz. Birkaç bağ sahibinin yeni bir bağ alanı sahibi olduğunu da göz önünde bulundurarak 11 yeni bağ arazisi ve 3 de kiraya verilen bağ arazisinin varlığını da eklemek gerekir. Bad Asiyab mahallesinde 1- 50 dönüm; Cami-i Kebir mahallesinde 0,5- 90 dönüm, Cephane mahallesinde ise 2- 36 dönüm arasındaki büyüklükte bağlar bulunmaktadır. Foça kasabasında en fazla bağ sahipleri 90 dönümle Mültezimattan İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey⁸⁸; 50'şer dönümle Fatma Hatun⁸⁹, Bağban Yamanlarlı Mustafa⁹⁰; 49'ar dönümle ashab-ı çiftlikat ve aza-yı meclisten Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan⁹¹ ve erbab-ı ziraatten Mollaoğlu Hacı Ahmed Efendi'dir⁹².

1844 tarihinde Foça kasabasındaki dikili bağlardan 141247 kuruş gelir elde edilirken, 1845 tarihinde bu gelir 153545 kuruş olarak tespit edilmektedir. 1845 tarihinde tüm Foça kasabasının toplam temettü gelirinin 389323 olduğu göz önünde bulundurulursa, Foça'da bağcılıktan elde edilen gelir, toplam gelir içinde % 39,44'lük bir paya sahiptir. Bu durum bağcılığın Foça kasabası halkının ekonomik hayatında hayli önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

C- Bahçe ve Bostan Alanları

Anadolu'da yerleşim alanlarının sulak bölgeleri ile şehre ve kasabaya yakın, sulanmaya elverişli arazilerinde genellikle bahçe ve sebze ziraatı yapılmaktadır⁹³. Bu genellenin Foça kasabasındaki sebze bahçeleri için de doğru olduğu düşünülebilir. Kasabada büyüklükleri genellikle 3-39 dönüm arasında değişen bahçeler vardır. XIX. yüzyıl

limanından değil de doğrudan Foça limanından tahta sandıklarla Avrupa'ya gönderilmesi yolundaki öneridir. *Ahenk Gazetesi*, 31 Mayıs 1895.

⁸⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 64, Nr: 119.

⁸⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 7, Nr: 17.

⁹⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 14, Nr: 29.

⁹¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 150.

⁹² B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 53, Nr: 134.

⁹³ Gökmen, s. 225.

ortalarında Foça kasabasına ait 1844- 1845 tarihli Temettüât defterinde sebze bahçesinde hangi sebze türlerinin yetiştirildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bu yüzden sebze türleri, bunların ayrıntılı olarak üretim miktarları tespit edilememektedir. İncelenen dönemde Anadolu’da en çok üretimi yapılan hububatın dışında meyve ve sebzenin yetiştirildiği bilinmektedir. Devlet, bağ ve bahçe ürünlerinin üretiminden ancak pazara sunulduğu takdirde vergi almaktadır. Yani çiftçi-köylü ailesi kendi asli ihtiyacı için evinin bahçesinde veya tarlasının bir kenarında yaptığı üretim için vergiye tabi değildir⁹⁴. Bundan dolayı Türk mutfak kültüründe sebze ve meyvelerin hatırı sayılır bir yeri bulunduğu da göz önüne alındığında Foça kasabasında yaşayan halkın hanelerine ait bahçelerinde kendi tüketimlerini karşılayacak kadar sebze üretimi yapıyor olabilecekleri varsayımı güçlenmektedir. İcara verilen bahçelerin yıllık gelirleri kaydedilirken sebze bahçelerinden alınan öşür vergileri belirtilmemiştir. Foça’ya ait Temettüât defterinde yalnızca *öşr-i bostan* belirtilirken; *öşr-i sebze veya öşr-i meyve* şeklinde herhangi bir kayıt yoktur. Temettüât kayıtlarında meyve ve sebze ile ilgili bilgiler “*sebze bahçesi*” ve “*öşr-i bostan*” genel ifadeleriyle belirtilmiş tek tek ürünlerin isimleri ve türleri ya da sebze bahçesinden alınan vergi miktarları yazılmamıştır⁹⁵. Kasaba tarım arazisi içinde bostan ekimi için dönümü belirtilmiş arazi yoktur. Ancak alınan öşür vergisi içerisinde bostan öşrü belirtilmiştir. Bu durum da bazı kişilerin kavun ve karpuz yetiştirdiğini göstermektedir. 1844 yılında kiraya verilerek yıllık 2530 kuruş gelir elde edilen, toplamda 5 kıta halinde 3- 39 dönüm arasında değişen büyüklükte bulunan toplam 77,5 dönümlük sebze bahçesinin varlığı Foça kasabasında sebzeçiliğin yaygın ve geniş ölçekte düzenlenmiş bir tarımsal üretim etkinliği olmadığına işaret etmektedir. Bu durum kasabada sadece 6 kişiye ait ve toplamda 163 kuruşluk öşür vergisi verilen bostan alanları içinde geçerlidir. Foça kasabasında en fazla sebze bahçesine sahip bulunan kişi 39 dönümle Molla Yusuf oğlu Abidin’in eşi Fatma Hatun’dur. Fatma hatun sahip olduğu bu sebze bahçesini yıllık 360 kuruşa icara yani kiraya vermektedir⁹⁶. Ardından 16,5 dönümlük sebze bahçesiyle ashab-ı çiftlikattan Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan en çok sebze bahçesi bulunan kişiler arasında ikinci sıradadır ve o da sebze bahçesini yılda 860 kuruşa icara vererek işletmektedir⁹⁷. Foça kasabasında en fazla bostan öşrü ödeyen 50 kuruşla ashab-ı çiftlikattan Foça-i Atik kalesinde topçu yüzbaşısı *hanedan-ı kadimden* İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa’dır⁹⁸. Ardından ikinci sırada yılda 44 kuruşluk bostan öşrü ödeyen Mültezimattan İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey⁹⁹; üçüncü sırada ise 36 kuruşluk bostan öşrü ödeyen balıkçılık yapan Vaizoğlu Yakup b. Ahmed¹⁰⁰ gelmektedir.

⁹⁴ Bu durum Osmanlı kanunnamelerinde “...sebzedden ve meyveden kendi maişetleri için olmayub, bazara götürüb satılursa, sahib-i arza defterde öşr-i bostan ve meyve hasıl kaydolanun öşr-i sebze ve meyve alınur...” şeklinde ifade edilmektedir. Bundan dolayı bu ürün grubunda tam anlamıyla ne kadar üretim yapıldığını bunun ne kadarının vergi olduğunu bilebilmemizin eldeki kaynaklar çerçevesinde imkânı bulunmamaktadır. İbrahim Solak, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24, (2008): 220.

⁹⁵ 1844- 1845 yıllarına ait Temettüât kayıtlarından, Foça kasabasının tümüne ait toplam aşarıdan defterlere ayrı ayrı kaydedilen tarımsal ürünlerin toplam öşür vergisinin çıkarılmasıyla elde edilen sonuç 889,3 kuruştur. Bu rakam sebze bahçelerinden alınan aşar vergisinin tam olarak yansıtmasa da yaklaşık bir değeri vermesi açısından göz önünde bulundurulabilir.

⁹⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 31, Nr: 65.

⁹⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 82, Nr: 165.

⁹⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 63, Nr: 150.

⁹⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 64, Nr: 159.

¹⁰⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 7, Nr: 14.

D- Pamuk Üretimi

1844- 1845 yıllarında Foça kasabasında sadece 12 kişi bu ürünü yetiştirmekte ve toplamda 123,5 kuruş koza öşrü verilmektedir. Bu durumda pamuk üretiminden 1235 kuruşluk bir gelirin olduğu anlaşılmaktadır. Bir kıyye pamuk da 1 kuruş olduğuna göre toplam pamuk üretimi yaklaşık 123,5 kıyye [=158,327 kg.] demektir. Pamuk ekiminde Cami-i Kebir mahallesi 62,5 kıyyelik [=80,125 kg.] üretimle ilk sırada tespit edilirken; Cephane mahallesi 39 kıyyelik [=49,998 kg.] üretimle ikinci sırada, Bad Asiyab mahallesi ise 22 kıyyelik [=28,204 kg.] üretimi dolayısıyla son sıradadır. Tarım ürünlerine dair yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Foça kasabasının tarımsal üretim etkinliklerinde pamuk susamdan daha önemli bir yer tutmaktaysa da pamuk ziraatı kasaba genelinde yok denecek kadar azdır. Foça kasabasında 1- 50 kıyye arasında değişen değerlerde pamuk üretimi söz konusudur. En fazla pamuk üretiminde yılda 50 kıyye ile Foça-i Atik kalesinde topçu yüzbaşısı Hanedan-ı Kadimden İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa¹⁰¹ ilk sıradadır. Foça kasabasında çok önemli bir tarımsal uğraş olmayan pamuk üretiminde kasapçılık yapan Topardacıoğlu Hüseyin b. Halil¹⁰² veya kalafat Kuru Hüseyin oğlu Hüseyin¹⁰³ gibi esnafların varlığı da dikkat çekicidir.

E- Zeytincilik

Zeytin ağaçları Foça kasabasında yaygın olarak dikimi yapılan ancak yıllara göre değişen az ya da çok miktarda verim alınan “*eşcar-ı müsmireden*”dir. Foça kasabasına ait 1844- 1845 tarihli Temettüât defterinde ağaç sayısı ile kayıtlı olan zeytinlikler Foça kasabasında tarımsal etkinlikler içinde bağcılık ve hububat üretiminden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Bu bakımdan özellikle zeytin üretiminin oldukça önemli bir geçim kaynağı olduğu ve yüksek verim alındığı dönemlerde iyi kar bırakan bir ürün niteliği taşıdığı tahmin edilebilir. Foça kasabasında yaşayan halkın büyük bir kısmının zeytincilikle uğraştığı tespit edilmektedir. Zeytinlik sahipleri arasında, erbab-ı ziraat ve bağban olan kişilerle birlikte azımsanmayacak kadar esnaf grubunun olması, zeytinciliğin hem ek bir gelir, hem de geleneksel bir uğraş olduğu konusunda da ipucu vermektedir. XIX. yüzyıl ortalarında 269 hanenin varlığı tespit edilen Foça kasabasında 187 hanenin zeytinlik sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle kasabanın % 69,52’sinin zeytin ağaçları vardır. Bu değere aynı haneden olup vergi sahibinin eşi, oğlu ya da kardeşi de eklendiğinde zeytinlik sahibi olanların sayısı 229’a yükselmektedir. Bu rakam göz önünde bulundurulduğunda Foça kasabasına ait Temettüât defterinde hemen hemen bütün hane reislerinin en az iki zeytin ağacına sahip olduğu tespit edilmektedir. Büyük olasılıkla ev halkının kendi ihtiyacı olan sofralık zeytinin üretildiği ağaçlar, neredeyse her hanenin bahçesinde bulunmaktadır. 2-3 zeytin ağacı olan hanelerin yağ ihtiyaçlarının en azından bir miktarını bu ağaçlardan sağladığı da düşünülebilir.

XIX. yüzyılın ortalarında İzmir ve çevresindeki limanlarda çok önemli tarımsal ihraç ürünlerinden biri olan zeytinyağının¹⁰⁴ 1840’ların sonlarındaki durumuna ilişkin eldeki veriler, bu ürünün İzmir piyasasında afyon, üzüm ve şaraba olan talebin gerisinde olduğu yönündedir. Bunun en önemli nedeni olarak da *nakliye güçlükleri* gösterilmektedir¹⁰⁵. Buna rağmen arşiv kayıtları Foça kasabasının, XIX. yüzyıl ortalarında zeytin ve zeytinyağı üretiminde önemli bir

¹⁰¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 63, Nr: 150.

¹⁰² B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 16, Nr: 30.

¹⁰³ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 29, Nr: 60.

¹⁰⁴ Cihan Özgün, “Olive Oil Export From the Port of Izmir (1869- 1912)”, *Tarih Okulu* XII, (2012): 75-93.

¹⁰⁵ George Rolleston, İzmir 1856, (çev. Uygur Kocabaşoğlu, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, 2010), s. 73.

merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Foça kasabası çevresindeki çiftlik köylerinde geniş toprakları bulunan dönemin ünlü Levanten ailelerinden Baltazilerin bölgenin zeytinyağı ihracında önemli görevler sürdürdükleri anlaşılmaktadır¹⁰⁶. 1847- 1848 yılları arasında Karasi, Aydın, Sığla, Midilli, Ayvalık kazaları başta olmak üzere Batı Anadolu bölgesinin büyük bir kısmının zeytinyağının alım satımıyla uğraşan Baltacı Bazergan'ın sadece Sığla sancağından 139718 kantar, Aydın sancağından 87604 kantar zeytinyağı alımı yaptığı tespit edilmektedir¹⁰⁷. *Sığla Sancağı'nda Medine-i İzmir'de Frenk mahallesinde sakin Ashab-ı Çiftlikattan Tüccar-ı muteberândan Baltacı Manolaki'nin Çiftliği Arap çiftliğinde zeytinlik tespit edilememesi*¹⁰⁸, ünlü Levanten ailesi Baltazilerin büyük zeytinlikleri olan Tuzcuoğlu, Topçuoğlu, Mollaoğlu gibi Foça kasabasının ünlü aileleriyle ya da Kalafatbaşı Ahmed Ağa, Mültezim Reşid Bey gibi önde gelen büyük zeytinlik sahipleriyle, verimliliği yüksek yıllarda zeytin veya zeytinyağı ürünü için alım- satım ilişkileri kurmuş olma olasılığını güçlendirmektedir.

Temettüat defterlerinde ağaç sayısı ile kayıtlı olan zeytinliklerin sayısı en az 2 ve en fazla 195 olarak değişmektedir. Kasaba genelinde toplamda 4499 zeytin ağacı tespit edilmektedir. Dağılımı itibarıyla Bad Asiyab mahallesi 2168 zeytin ağacıyla % 48,19; Cami-i Kebir mahallesi 1469 zeytin ağacıyla % 32,65; Cephane mahallesi ise 862 zeytin ağacıyla % 19,16 değerinde zeytinliklere sahiptir.

Zeytin Ağacı Sayısı	Zeytinlik Sahibi Kişi Sayısı	% Değeri
2-- 10	97	42%
11--20	73	32%
22--40	38	17%
42--50	7	3%
55--92	10	4%
100--195	4	2%

Kaynak: B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939 (1844- 1845).

Zeytin ürününden alınan mahsulün diğer tarımsal ürünlere göre belirsizliği bu ürünün büyük boyutlarda ticarileşmesini ya da en azından İzmir limanından yapılan ihracat listelerinde en başlarda yer almasını engellemiş olmalıdır. Döneme ilişkin veriler bu doğrultudadır ve köylünün zeytin toplamasındaki yanlışlıkların alınan verimi düşürdüğü üzerinde yoğunlaşır¹⁰⁹. Tarımsal üretim konusunda geleneksel yapısını sürdüren bölge köylüsü zeytinleri uzun sopalara yardımıyla düşürerek toplamaya devam ettiğinden o yılın meyveleri toplanırken, dala vurulan

¹⁰⁶ Hilal Ortaç, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/ 1, (2010): 319- 3336.

¹⁰⁷ B.O.A. Cevdet Maliye, 22890 (1848).

¹⁰⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1940, Foçateyn Arap Çiftliği, Hane: 1, Nr: 1 ve Hane: 4, Nr: 9 arası kayıtlı bilgiler.

¹⁰⁹ Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz*, (İzmir: Metis Yayıncılık, 1993), s. 63.

her bir sopa darbesi, gelecek yılın filizlerini de bu yılın meyveleriyle birlikte düşürerek bir yıllık ürün kaybına neden olmaktadır¹¹⁰.

XIX. yüzyıl ortalarına ait Temettüat defterinden Foça kasabasında 1844 yılı ile 1845 yılı verileri zeytin mahsulünün bir yıl az bir yıl fazla olmak üzere her yıl değişik miktarlarda alındığını ortaya koymaktadır. Bu durumda zeytin ve zeytinyağı üretim miktarının yıldan yıla değiştiği anlaşılmakla birlikte Foça kasabası halkının zeytini geleneksel şekilde topladığı ve sonuçta ürün kaybı yaşadığı tahmin edilebilir. 1844 tarihinde Foça kasabasında var olan zeytinliklerden toplamda 42413,5 kuruş gelir elde edilirken, 1845 tarihinde bu gelir 8454,5 kuruşa düşmüştür. Foça kasabası genelinde 1845 yılında zeytin ürününden elde edilen gelirin 1844 tarihine göre hayli düşük olmasının bu geleneksel toplama yöntemiyle yakından bir ilgisi olmalıdır. XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında en fazla zeytinlik sahibi olan bazı hane sakinlerinin isimleri ve 1844- 1845 yılı zeytinliklerinden toplam gelirleri konuya ilişkin fikir vermesi açısından aşağıda sunulmuştur:

İsim	Meslek	Sahip Olduğu Zeytin Ağacı Sayısı	1844 Yılı Geliri (kuruş)	1845 Yılı Geliri (kuruş)
Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan ¹¹¹	Ashab-ı çiftlikat ve aza-yı meclis	195	1440	320
İbrahim Ağanın oğlu Reşid Bey ¹¹²	Mültezimattan	150	2880	380
Karagöz Ahmed Ağa b. Hüseyin ¹¹³	Kalafatbaşı	110	287	53
Mollaoğlu Hacı Ahmed Efendi ¹¹⁴	Erbab-ı Ziraat	100	612	108
Topçuoğlu Osman Ağa b. Ahmed ¹¹⁵	Bağban	92	648	122
Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan ¹¹⁶	Ashab-ı çiftlikat	85	720	32
Halil Ağa oğlu Hacı Ahmed Ağa ¹¹⁷	Bağban	80	540	110
Ayşe Hatun ¹¹⁸		75	280	10
Molla Yusuf oğlu Koca Ahmed ¹¹⁹	Bağban	75	126	34
Karabaşoğlu Mustafa ¹²⁰	Gemici	50	144	16

Kaynak: B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939 (1844- 1845).

¹¹⁰ Charles Issawi, *The Economic History of Turkey (1800- 1914)*, (London: The University of Chicago Pres. 1980),s. 229.

¹¹¹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 150.

¹¹² B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 64, Nr: 159.

¹¹³ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 25, Nr: 55.

¹¹⁴ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 53, Nr: 134.

¹¹⁵ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 132, Nr: 277.

¹¹⁶ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 82, Nr: 165.

¹¹⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 4, Nr: 9.

¹¹⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 162.

¹¹⁹ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 14, Nr: 28.

¹²⁰ B.O.A., ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 106, Nr: 229.

F- Tarımsal Arazide Vergi Bileşeni

Foça kasabasının tarımsal ürün verimliliğine ilişkin buraya kadar verilen bilgilerin özetlenmesi halinde, Foça kasabasında tarım ürünleri üzerinden elde edilen yaklaşık 27.793 kuruşluk öşrün % 53,03'lük kısmı olan 14739,6 kuruşu bağcılıktan alınmaktadır. Foça kasabasına ait toplam öşrün 5473,75 kuruşu (%19,70) buğdaya, 4241,35 kuruşu (%15,26) zeytine, 1399 kuruşu (%5,03) arpaya, 889,3 kuruşu (3,20) sebze, bahçe bitkileri ve bostana, 802,5 kuruşu (% 2,89) susama, 101,5 kuruşu (% 0,37) baklaya, 22,5 kuruşu (%0,08) nohuta, 123,5 kuruşu (% 0,44) pamuğa aittir. Yapılan bu sıralama, kasabada hangi ürünlerin ziraatının daha fazla yapıldığını ve gelir getirdiğini göstermesi açısından fikir vermektedir.

XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında en yüksek aşar vergisi ödeyenlerin büyük arazi sahibi oldukları tespit edilmektedir. Buna rağmen en yüksek temettüya sahip olanların sadece ashab-ı çiftlikattan ya da erbab-ı ziraatten olan büyük toprak sahiplerinin olduğu genellemesi ise doğru değildir¹²¹. XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasındaki tüm mahallelerin toplam temettüsünün 393842,5 kuruş olduğu tespit edilmektedir. Öşrün tarım ürünleri bedelinin 1/ 10'u olduğundan kasabanın toplam tarım ürünlerinden sağlanan kazancını elde etmek için bu miktarın on katını almak gerekmektedir. Böyle bir hesaplamayla Foça kasabasında 27793 kuruş aşar vergisi göz önüne alındığında tarımsal ürünlerden elde edilen gelir yaklaşık olarak 277930 kuruş olarak hesaplanabilir. Bu durumda kasabada yaşayan halkın yıllık gelirinin yaklaşık % 70'ini sürdürdükleri tarımsal faaliyetten sağladığına ilişkin bir sonuca ulaşılabilir. Bu sonuç aynı zamanda, XIX. yüzyılda Foça arazilerinin tarım için elverişli olmaması sebebiyle, yerel halkın daha çok denizcilikle uğraştığına ilişkin yapılan bir değerlendirmenin¹²² aksine, kasaba halkı için tarım ekonomisinin öneminin hayli büyük olduğunu da ortaya koymaktadır.

¹²¹ Bad Asiyab mahallesinde en yüksek aşar vergisi veren kişiler arasında 1041 kuruşluk aşar vergisiyle ilk sırada Tuzcuoğlu Ahmed Efendi b. Hasan yer almaktadır. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 80, Nr: 150. Tuzcuoğlu Mehmed Emin Bey b. Hasan ise 804 kuruşluk aşar vergisiyle aynı mahallede ikinci sıradadır. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 82, Nr: 165. 400 kuruşluk aşar vergisiyle mesleği hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Hüseyin Ağa üçüncü sıradadır. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Bad Asiyab, Hane: 89, Nr: 186. Foça-i Atik Cami-i Kebir mahallesinde aşar olarak en yüksek vergiyi ödeyen 1500 kuruşla Hanedan-ı Kadimden İbrahim Ağa b. Ahmed Ağa'dır. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 63, Nr: 150. Sözü geçen mahallede en fazla aşar vergisi ödeyen ikinci sıradaki kişi ise 928 kuruşla *mültezimattan* İbrahim Ağanın Oğlu Reşid Bey'dir *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 64, Nr: 159. Aynı mahallede en yüksek aşar vergisi ödeyen üçüncü sıradaki kişi ise 767 kuruşla Topçuoğlu Hacı Ahmed b. Mehmed'in zevcesi Fatma Hatun'dur. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cami-i Kebir, Hane: 7, Nr: 17. Cephane mahallesinde ise aşar olarak en yüksek vergiyi ödeyen 2124 kuruşla ashab-ı çiftlikattan Mehmed Emin Ağa b. Hacı Mehmed Emin'dir. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 34, Nr: 72. Mahallenin en fazla aşar vergisi ödeyen ikinci sıradaki kişisi de 210,5 kuruşla bağban olarak deftere kaydedilen Molla Yusuf Oğlu Yusuf Ağa'dır *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 9, Nr: 19. Cephane mahallesinde en yüksek aşar vergisi ödeyen üçüncü sıradaki kişi ise Molla Yusuf oğlu Abidin'in zevcesi Fatma hatun olup yıllık 210 kuruş aşar vergisi ödemektedir. *B.O.A.*, ML. VRD. TMT. d. No: 1939, Mahalle-i Cephane, Hane: 31, Nr: 65.

¹²² Müjgan Bahtiyar Karatosun, "XIX. Yüzyılda Ticaret Faaliyetlerinin Temsili Mekânları: Eski Foça'da Tuz Depoları", *Ege Mimarlık* 2- 65, (2008): 32- 35.

SONUÇ:

XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasının tarımsal arazi kullanımının genel karakterini mevcut tarım alanlarının % 73'lük bir kısmına işaret eden 1- 50 dönüm arasındaki küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin yoğunluğu belirlemektedir. 2200 dönüme kadar çıkan büyük tarım arazisi sahipleri, küçük veya orta ölçekli arazilere sahip kişiler işledikleri toprakların işgücü ihtiyacını çoğu zaman ortakçılık ya da az da olsa kiracılık yöntemiyle karşılamıştır. Bu durum, arazilerin işlenmesi hususunda emek (tarım dışı alanlarda çalışma, aile üyelerinin sakat, yetim, kadın vb. olmaları) veya sermaye (tarla, tohum, öküz vb.) yetersizliğini göstermektedir. Ortaklık yapılan kişilerin Foça kasabası dışında, çevre köy, kasaba ve büyük çiftliklerde oturan hemen hemen hepsi Rum asıllı kişilerden ve aşiretlere mensup şahıslardan olduğu görülmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabası tarım arazilerini tarla, bağ ve bahçe şeklinde üç grupta toplamak mümkündür. Mezru olarak gösterilen tarlalarda hububat, susam, bakla, nohut ve az da olsa pamuk üretimi yapılmaktadır. Gayr-ı mezru tarla ise ekim yapılmayan arazidir. Bunların sermaye yetersizliğinden mi yoksa nadasa bırakılmış topraklar olmasından mı ekim yapılmadığı anlaşılamamaktadır. Hububat ürünlerinin ya da pamuk veya susam gibi sanayiye yönelik tarım ürünlerinin üretiminin daha geniş ölçekte düzenlenmemiş olması, bunların piyasaya dönük ticari ürün özelliği kazanamadıkları sonucuna yakın durmamıza neden olmaktadır. Bir başka deyişle kasabada zeytin dışında sınıflı bitkilerine fazla yer verilmediği görülmektedir. Meyve ve sebzelerin kendi isimleriyle değil de oşr-i bostan ya da sebze bahçesi gibi genel başlıklar altında kaydedilmiş olmaları, bu ürünlerin neler olduğu ve ne kadar üretildiğinin belirlenmesine imkân vermemektedir. Bununla birlikte meyve türlerinden, üzüm üretiminin ayrı ve ayrıntılı bir şekilde belirtilmesi kasabadaki bağcılık hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu dönemde Ege'de üretilen kuru üzümün değerli olduğu ve ihraç edildiği de düşünülürse bağcılık oldukça kârlı bir iştir. Foça kasabasında bağlara ayrılan tarımsal arazinin, kasabanın tüm tarım toprakları içinde yaklaşık olarak % 14,64'lük bir bölümünü kapsaması ve alınan verimlilik, üzüm üretiminin kasabanın tarım ekonomisi içinde geçimlik üretim ve hane içi tüketimden çok daha fazlasını ifade ettiğini ve hatta pazara dönük bir ürün özelliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Foça kasabasına ait Temettüât defterinin 1844- 1845 yılı verilerinden hareketle zeytin mahsulünün bir yıl az bir yıl fazla olmak üzere her yıl değişik miktarlarda alındığı anlaşılmaktadır. Bu durumda zeytin ve zeytinyağı üretim miktarının yıldan yıla değiştiği görülmekle birlikte Foça kasabası halkının zeytini geleneksel şekilde topladığı ve sonuçta ürün kaybı yaşadığı tahmin edilebilir. Kasabada zeytinliklerin yaygın bir şekilde bulunması ve tarım ürünleri üzerinden alınan aşar vergisindeki sıralamada ilk üç tarım ürünü içinde yer alması zeytinciliğin piyasaya dönük bir tarımsal üretim etkinliği olduğunun işaretini vermektedir. Ziraî üretim üzerinden alınan aşar vergisine bakarak bir değerlendirmede bulunulduğunda kasaba halkı yıllık gelirin yaklaşık 2/3'ünü tarım faaliyetlerinden sağlamaktadır.

Tüm bu sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde XIX. yüzyıl ortalarında Foça kasabasında arazi kullanımı ve verimliliği, toprağın hem önemli bir üretim faktörü olduğunu ortaya koymakta ve hem de dikkate değer bir gelir imkânı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA**I. Arşiv****A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

Cevdet Maliye Tasnifi, 22890 (1848).

Dâhiliye Mektubi Kalemî Tasnifi, 1449 / 94 (1887).

İradeler- Dâhiliye Tasnifi, 533 / 36960 (1864).

İradeler- Hariciye Tasnifi, 219 /12721 (1865).

İradeler- Orman ve Maadin Tasnifi, 5/ 1316 (1899).

Maliye Nezareti Temettüât Defterleri, No. 1939 ve 1940.

Sadaret Mektubi Kalemî [Mühimme Odası] Tasnifi, 325 /2 (1864).

B- İzmir Ahmet Piriştina Kent Arşivi- Gazeteler Tasnifi

Ahenk Gazetesi, 31 Mayıs 1895; 3 Ağustos 1901.

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 9 Kasım 1908.

II. Resmi Yayınlar

Düstur, Tertip 1/ Cilt 2, 27 Ocak 1864.

Salname-i Vilayet-i Aydın, Haz. Cem'iyet-i Rusûmiyye Azasından İ. Cavid, İzmir: Matba'a-i Vilayet-i Aydın, R. 1307- H. 1308 [M. 1891].

III. Kitap, Tez ve Makaleler

AL, Hüseyin, "Tanzimat Döneminde Ufaklık Para Sorunu (1839- 1879)", *Ekonomi Bilimleri Dergisi* 3/ 1, (2011): 69- 78.

ARSLAN, İsmail, "XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Tarımsal Üretim Ve Köylüler", *Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.*

BİZBİRLİK, Alpay, Zafer ATAR, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevellî Çiftliği Temettuat Defteri Örneği", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* 1, (2009): 37- 57.

BULMUŞ, Birsen, "The Agricultural Structure of the Foça Region in the Mid-Nineteenth Century: An Examination of the Çifhane system and Big Farms in the Light of the Temettü Defters, 1844- 1845 (H.1260- 1261)", *Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.*

ERDOĞAN, Havva, "820 Numaralı Temettüât Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi* 6/1, (2005): 95- 102.

GÖKMEN, Ertan, "Saruhan Sancağında Temettuat Tahriri", *Bilig*, 45, (2008): 73- 90.

GÖKMEN, Ertan, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir'de Tarım ve Hayvancılık", *Akademik Bakış*, 3/6, (2010): 213- 236.

- GÜRAN, Tevfik, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo- Ekonomik Özellikleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası- Ömer Lütfi Barkan’a Armağan*, 41/ 1-4, (1982- 1983): 301- 319.
- GÜRAN, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Osman Okyar- Halil İnalçık, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1980, s. 271- 277.
- GÜRAN, Tevfik, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, (Haz.) Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 219- 233.
- GÜRAN, Tevfik, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- GÜRSOY, Melih, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir’imiz*, İzmir: Metis Yayıncılık, 1993.
- ISSAWİ, Charles, *The Economic History of Turkey (1800- 1914)*, London: The University of Chicago Pres., 1980.
- KARATOSUN, Müjgan Bahtiyar, “XIX. Yüzyılda Ticaret Faaliyetlerinin Temsili Mekânları: Eski Foça’da Tuz Depoları”, *Ege Mimarlık* 2- 65, (2008): 32- 35.
- KASABA, Reşat, “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği, 1750-1850”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 121- 142.
- KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- KIZILKAN, Ayşe Özdemir, “Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20, (2008): 57- 66.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa”, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, 2000, s. 35- 64.
- ORTAÇ, Hilal - Olcay Yapucu- Cihan Özgün, *Değişim Sürecinde Aydın- XIX. Yüzyıldan Günümüze Sosyal ve Ekonomik Hayatın Dönüşümü*, Ed. Sabri Sürgevil, Aydın: Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları, 2010.
- ORTAÇ, Hilal, “Batı Anadolu’da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/ 1, (2010): 319- 336.
- ORTAÇ, Hilal, “Manisa Kazasında Bulunan Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu”, *CİEPO XIV. Sempozyum Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 491- 525.
- ÖZGÜN, Cihan, “Olive Oil Export From the Port of Izmir (1869- 1912)”, *Tarih Okulu* XII, (2012): 75- 93.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1984.

- PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913), *İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, 1994.
- QUARTERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'te Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. IX, s. 1556–1562.
- QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- ROLLESTON, George, İzmir 1856, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, 2010.
- SOLAK, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24, (2008): 217- 251.
- STAB, S., “Tenure And Produce Of Land İn The Province Of Smyrna”, *Journal Of The Society Of Arts*- November (1880): 919- 920.
- TAŞKIN, Ünal, “Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri” Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- TEKİN, Saadet, “Temettüât Defterlerine Göre Turgutlu'nun Sosyal ve Ekonomik Durumu (1844- 1845)”, *Tarih Okulu* XII, (2012): 193- 220.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.